

ФАКТОРЪТ „ВРЕМЕ” В ПРОЦЕСА НА ПОТРЕБИТЕЛСКОТО ПАЗАРНО ТЪРСЕНЕ НА ХРАНИ

Посочени са резултатите от изследване на въздействието на времето върху състоянието на компонентите на потребителското пазарно търсене на храни и безалкохолни напитки при неизменен доход на съвкупния потребител. Изведени са закономерности в промените на количествата потребявани продукти, на разходите за тях, на цените им, на потребяваната хранителна енергия и на нейните компоненти. Тези резултати са съпоставени с получените от изследване на обратния режим: при изменяем доход и без отчитане на времето и на режим с отчитане на въздействието и на промените в дохода, и на времето.

JEL: D12; Q11

Изследването на влиянието на времето върху процеса на съвкупното потребителско пазарно търсене на храни и безалкохолни напитки предполага идентифициране на участващите в този процес компоненти. Първо, това е търсенето. Ако неговите компоненти са разходите за храна и безалкохолни, количеството потребявани срещу тези разходи продукти и техните цени, то влиянието върху тях от страна на времето предполага да се отграничат изменения, предизвикани от търсенето от измененията, предизвикани от пазарното предлагане. Абсолютното такова емпирично отграничаване е невъзможно, поне според съвременното състояние на икономическото познание. Как например да се определи каква част от промени в цените се дължи на търсенето и каква – на предлагането. Второ това е самото време. Как да се отграничат измененията в разходите, потреблението и цените, предизвикани от неговия ход от измененията в тези компоненти, предизвикани от други фактори. То също е невъзможно в абсолютния му смисъл по същите причини.

Подходящо решение за случая предлага дървото на предпочитанията. Това е схема на нагласите за заделяне на разходите за храна и безалкохолни напитки от размера на общия доход и разпределянето им по продукти. Дървото на предпочитанията очертава последователните разклонения в тази схема: общ доход – разходи за храна и безалкохолни и други разходи – разходи по групи храни (постни, блажни, сладки, напитки) на общия разход за храна и безалкохолни – разходи по подгрупи на групите

¹ Петко Тодоров е доц. д-р в секция Регионална и секторна икономика в Институт за икономически изследвания при БАН, e-mail: petkotodorov@gbg.bg.

храни и така до разходите за отделния продукт. Основното в схемата са устойчивите и силни линейни зависимости между всеки клон и неговите разклонения,² т.е. съществува схема на дървовидно поддръждане на направените разходи за храна и напитки по продукти. При която тази схема зависимостта между който и да било клон на дървото и което и да било негово разклонение е линейна и подчертано силна.

Дървото на предпочитанията показва как съвкупният потребител предпочита да си разпределя дохода и конкретно онази част от него, която е предпочел да разходва за храна и безалкохолни, какви са неговите нагласи за това. Установените устойчиви отношения правят пазарното потребителско търсене относително предвидимо в границите на определени допускания. Такова допускане е, че дървото на предпочитанията представлява предвидима схема за разходване на средства при условие, че компонентите на пазарното предлагане се колебаят в границите, в които са се колебаели през изследвания период. Това е периодът, за който са установени посочените линейни зависимости: 1997-2011 г.

Съвкупният потребител консумира продукти според заделените за тях средства и според цените им, но в рамките на пропорции между компонентите на хранителната енергия. С други думи, той реализира своя избор между продуктите, защото между тях съществува заменяемост и изборът е мотивиран от дохода и цените, но в границите на пропорции между мазнини, белтъчини и въглехидрати.

Всичко изтъкнато дотук очертава нагласи. Съвкупният потребител реализира пазарното си поведение по силата на своите поведенчески нагласи. Дървото на предпочитанията изразява неговите нагласи за разходване на средства за видове храни и безалкохолни напитки, за консумиране на дадени количества от тях по видове, за заплащане на установени цени, за консумиране на хранителна енергия, чиито компоненти са в определени пропорции. Тези са нагласите му в процеса на потребителското пазарно търсене.

Съвкупният потребител се извява в тази схема с параметрите на средния за страната потребител и това са показателите, определяни като „средно на човек от населението“, т.е., ако умножим неговите параметри по броя на населението, ще получим съвкупния размер на харчените средства и този на потребените продукти.

Ако под процес се разбира последователната смяна на състоянията на потребителското пазарно търсене, то влиянието на фактора „време“ би било измеримо чрез последователната смяна на състоянието на компонентите на търсенето, като всяко състояние отговаря на последователната единица време. Изложените тук резултати са продукт на експеримент с дървото на предпочитанията за 4 последователни години – 2008, 2009, 2010 и 2011. Данните за него са от годишните издания на Националния статистически институт – „Бюджети на домакинствата в Република България“ и „Средни цени и купени количества основни

² Принципите на дървото на предпочитанията са представени в Тодоров (2010) и по-подробно в Тодоров (2014-А). Резултати от експерименти с дървото на предпочитанията се съдържат и в Тодоров (2014-Б), и в Тодоров (2014-В).

хранителни и нехранителни стоки от домакинствата” за периода 1997-2011 г. по описаната в цитираните публикации методика.

Експериментът включва проверка на нагласите за реакция на съвкупния потребител към хода на времето при неизменни други условия. Което означава: как съвкупният потребител би предпочел да разпреди общия си доход в перата „за храна и безалкохолни” и „за други разходи” във всяка от последователните единици време; как би искал да разпреди заделения разход за храна по групи продукти – постни, блажни, сладки, как да разпреди тези разходи по подгрупи продукти и т.н. до разходите за отделния продукт, при това какви количества от отделните продукти би предпочел да избере, за да съхрани пропорциите между компонентите на хранителната енергия в желаните граници.

Подходът позволява да се проследят хронографски нагласите на субекта на съвкупното пазарно потребителско търсене при неизменна величина на неговия доход и при относително пасивно поведение на субекта на съвкупното пазарно предлагане. Експериментът се извършва при неизменен базов размер на цените, т.е. без активна промяна в поведението на субекта на пазарното предлагане. Но заложените в дървото на предпочитанията зависимости отчитат въздействието на пазарното предлагане в обичайните за изследвания период отклонения. То означава, че резултатите отразяват състоянието на относително самостоятелно пазарно търсене.

Поведението на съвкупния потребител се измерва при промяна единствено на времевия компонент. Тя става в 5 стъпки – в 5 последователни негови промени. Тъй като изходните данни са средногодишни стойности (потребени количества продукти, енергия и енергийни компоненти, цени), то времевата единица е годината. Петте стъпки трябва да се интерпретират условно като 5 последователни години: какво би било поведението на съвкупния потребител, ако в 5 последователни години неговият общ доход би останал непроменен? Какви са неговите нагласи за разпределяне на разходите за храна, за количествата потребявани продукти и за цените, платими за тях при тези условия? Проверява се поведението на съвкупния потребител за всяка от посочените 4 години (2008, 2009, 2010, 2011 г.) при 5-кратно завишаване стойността на времевата единица, като размерът на общия доход на човек през съответната година е: 3502 лв. за 2008 г., 3693 лв. за 2009 г., 3648 лв. за 2010 г. и 3782 лв. за 2011 г. Това са реално отчетените му размери.

Експериментът се провежда при агрегирани данни за хранителните продукти и безалкохолните напитки, които са сведени до следните групи:

- растителни храни с повишено енергийно съдържание. Групата включва: варива, ориз, картофи, лук, гъби, т.нар. „други зърнени храни” – от списъка в „Бюджети на домакинствата”;
- зеленчуци; групата включва всички останали зеленчуци;
- растителни мазнини: олио, маргарин и др.;
- хляб и тестени изделия;
- животински мазнини;

- мръвки: меса, субпродукти, месни продукти, риби;
- яйца;
- млека;
- млечни продукти;
- плодове и плодови сокове;
- други десерти: захарни и шоколадови изделия, сладкарски изделия от брашно; тук попада и брашното;
- захар и мед;
- напитки: безалкохолни и минерална вода;
- останали продукти: плодови и зеленчукови консерви, които се набавят почти изцяло от домашно производство и не са предмет на пазарно търсене, плюс сол, оцет, чай, кафе.

Групите включват изчерпателния списък на продукти от „Бюджети на домакинствата в Република България”. Сумата на разходите за тях, а за такива са приети общите разходи, е равна на общия разход за храна и безалкохолни напитки. Сумите от съдържащите се в тях калории и енергийни компоненти – мазнини, белтъчини и въглехидрати са равни на общите количества потребени калории и компоненти. Последните два елемента – напитки и останали продукти, са включени в изследването само като размер на разходите за тях.

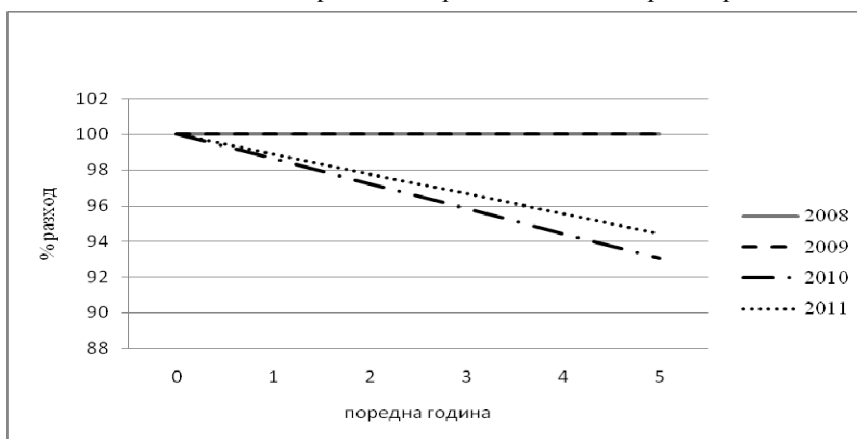
Фигура 1 съдържа измененията на общия разход за храни и безалкохолни напитки спрямо изменението на времето. Траекториите на линиите на общия разход за 2008 г. и за 2009 г. съвпадат. Нагласата на съвкупния потребител в тези два момента е да не изменя разпределената за общ разход за храна и напитки част от общия си доход при движението във времето. Крайните точки на траекториите за 2010 г. и 2011 г. са процентното изменение на стойността на общия разход в крайната точка (петата стъпка) спрямо началната стойност – в нулевата стъпка. Те са съответно 93.1 и 94.4%. Крайната точка в осреднената траектория (средно аритметично от 4-те години) е със стойност 96.9%. Това дава основание да се предположи, че нагласата на съвкупния потребител е да поддържа почти непроменен дела от общия си доход, предназначен за продоволствие със склонност към съвсем лекото му ограничаване (с 0.6% за всяка стъпка, или условна година) при непроменяне на стойността на общия доход.

Фигура 2 съдържа осреднените траектории на измененията на разходите по групи храни: Постни, Сладки, Блажни и Безалкохолни напитки спрямо времето. Крайните точки в траекториите са със стойности: за Постни – 103%, за Блажни – 87%, за Сладки – 89%. Може да се предположи, че нагласите за ограничаване растежа на продоволствените разходи при тези условия са за сметка на Блажни и Сладки храни. При Постни храни нагласите са дори за леко покачване на разходите. Най-чувствително на това равнище на разклоняване на дървото на предпочитанията се

съкращават разходите за Безалкохолни напитки. Крайната точка на тяхната осреднена траектория е 77%.

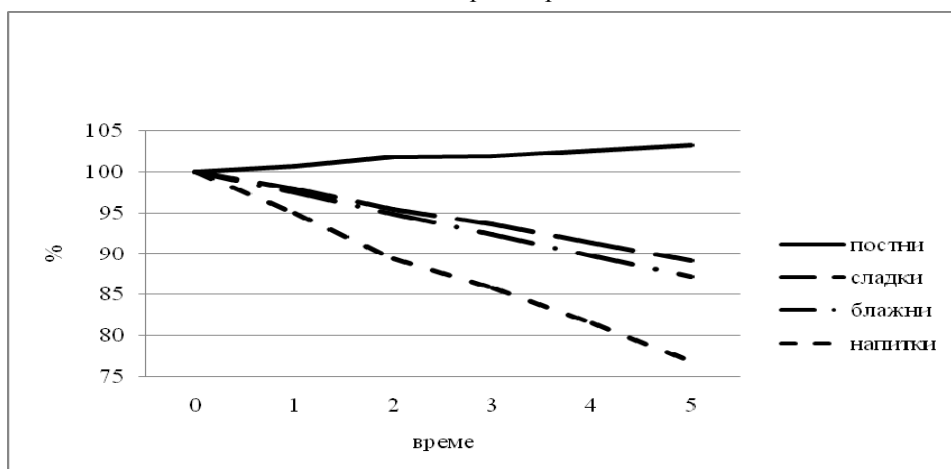
Фигура 1

Изменение на общия разход за храна и напитки спрямо времето

Фигура 2

Изменение на разходите по групи храни: постни, сладки, блажни и безалкохолни напитки спрямо времето

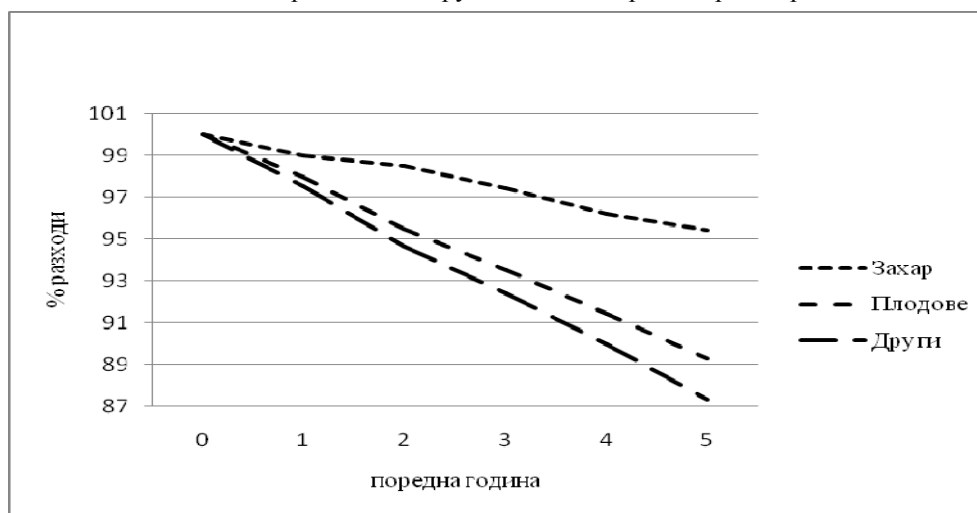
Фигура 3 отразява измененията на разходите в следващото равнище на разклоняване на дървото на предпочитанията, конкретно в групата Сладки храни. Нагласите са за по-слабото им съкращаване за Захар и по-силно – за Плодове и Други десерти.

Съпоставянето на нагласите за изменение на разходите с тези на потреблението спрямо времето позволява да се дешифрира логиката на промяна на цените при това

условие. Фигури 4 и 5 показват осреднените траектории на изменение на потреблението, разходите и цените за групите Мръвки и Зеленчуци.

Фигура 3

Изменения на разходите в групата Сладки храни спрямо времето

Намалението на потреблението и в двата случая се свързва: при Мръвки със съкращаване на разходите спрямо времето, а при Зеленчуци – с увеличаването им и съответно с понижаване на агрегираната цена при Мръвки и с повишаването ѝ – при Зеленчуци. Елементарното отношение е: увеличаване на цените се съчетава с: 1) по-силно нарастване на разходите от завишаване на потреблението, както е при Зеленчуци, и 2) по-слабо занижаване на разходите, в сравнение със занижаване на потреблението, както е при Хляб и тестени изделия, Млека, Плодове, Други десерти. И в двата случая графично траекторията на разходите минава над траекторията на потреблението.

При всички останали продукти движението на фактора „време“ в отсъствие на изменение на фактора „доход“, с други думи при неизменно равнище на дохода се съпътства с намаляване на цените. При тях траекторията на потреблението е над траекторията на разходите, виж фиг. 4. И то независимо, че при Растителни храни с повишено енергийно съдържание, Яйца и Захар потреблението расте спрямо времето, а при Растителни мазнини, Млечни продукти и Мръвки – намалява.

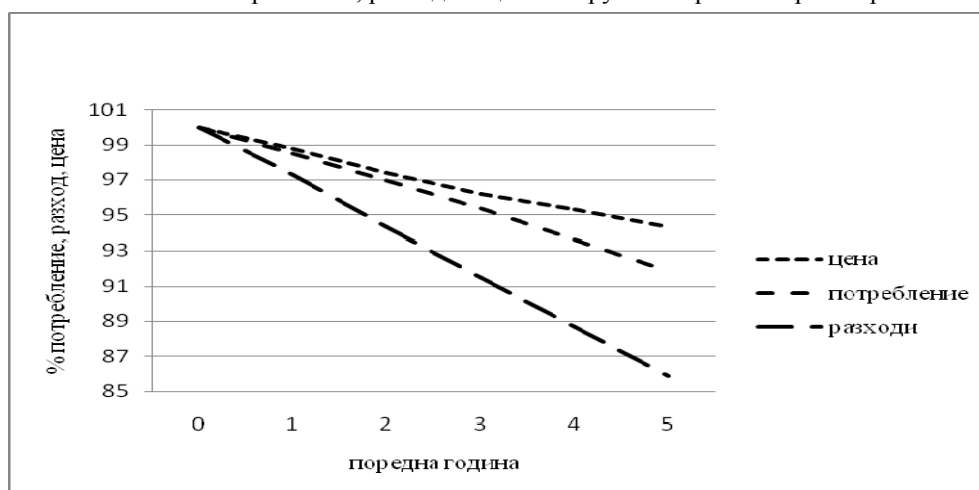
Фигура 6 показва осреднените траектории на изменението на общия разход за храна и безалкохолни напитки, на потребяваното количество калории и на цената на единица от тези калории спрямо времето.

Траекторията на минималното ограничаване на общия разход минава над тази на потребените калории, което, по логиката на вече посоченото отношение се свързва с увеличаване на цената на потребената хранителна енергия. Конфигурацията отговаря на изобразената на фиг. 5, която илюстрира нагласите в доминиращата група

продукти. Траекториите на трите компонента при продуктите с намаляваща цена са групирани по 3 начина, в подредба отгоре надолу: потребление – разходи – цени, потребление – цени – разходи, цени – потребление – разходи. Фигура 6 отговаря на средната при тези условия конфигурация.

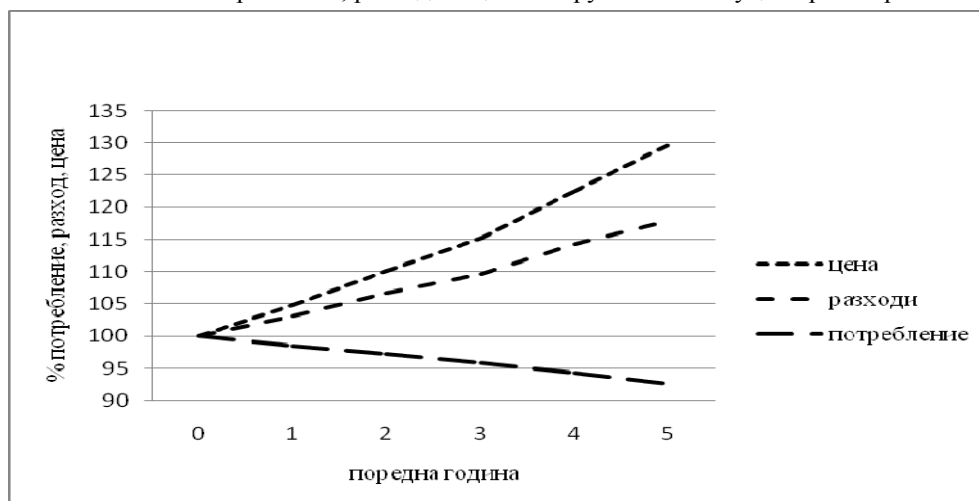
Фигура 4

Изменения на потребление, разходи и цени за групата Мръвки спрямо времето

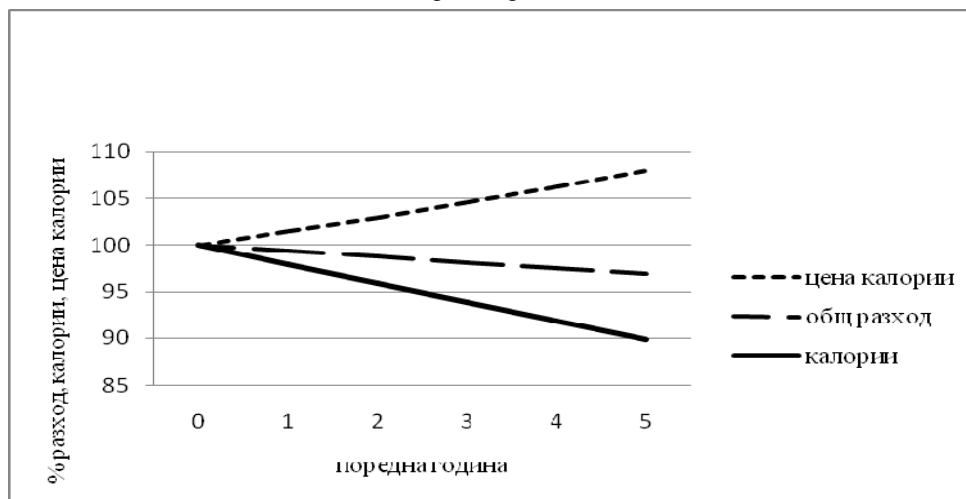
Фигура 5

Изменения на потребление, разходи и цени за групата Зеленчуци спрямо времето

Фигура 6

Изменение на общия разход за храна, потребените калории и цената на калориите спрямо времето

Следващите 3 списъка съдържат степенуваните продукти според показателя за процентно изменение на потреблението за всеки от тях спрямо времето, същото степенуване за разходите по продукти и за техните цени. Коефициентът към всеки ред показва осреднения процент на изменение на съответния показател (потребление, разходи за него, цени) за единица време, респ. за условна година. При изчисляването са ползвани стойностите от последната точка (пета стъпка) в осреднената траектория на отделните показатели. Числото в скоби след номера на реда е номерът на същия продукт в съответния списък от проверката на нагласите на съвкупния потребител за влиянието на изменението на общия му доход при изолирано влияние на времето. Или какво би било поведението му при 5-кратно увеличаване на дохода с по 4% към съответната от посочените в този експеримент години, или какъв би бил процесът на потребителското търсене, без да се отчита влиянието на времето. В разглеждания тук експеримент не се отчита движение на дохода. Числото в скоби след стойността на коефициента показва съответния коефициент от въпросната проверка – като еластичност на показателя в зависимост от дохода.³

Потребление:

- 1) (9) растителни храни с повишено енергийно съдържание – 1.89 (-0.19)
- 2) (11) яйца – 1.88 (-0.3)
- 3) (10) захар – 0.52 (-0.21)
- 4) (7) растителни мазнини – -0.58 (0.22)

³ Резултатите от въпросния експеримент са изложени в: Тодоров (2014-Б).

- 5) (5) млечни продукти – -0.86 (0.414)
- 6) (4) зеленчуци – -1.5 (0.52)
- 7) (2) мръвки – -1.63 (0.71)
- 8) (8) хляб и тестени изделия – -3.6 (0.06)
- 9) (6) млека – -4.0 (0.413)
- 10) (3) други десерти – -4.2 (0.57)
- 11) (1) плодове – -5.33 (1.21)

Разходи:

- 1) (12) зеленчук – 3.58 (0.54)
- 2) (8) захар – -0.92 (0.96)
- 3) (7) растителни храни с повишено енергийно съдържание – -1.23 (0.98)
- 4) (11) яйца – -1.47 (0.82)
- 5) (9) хляб и тестени изделия – -1.57 (0.95)
- 6) (10) растителни мазнини – -1.62 (0.94)
- 7) (6) млека – -1.93 (1.1)
- 8) (4) плодове – -2.15 (1.32)
- 9) (3) други десерти – -2.54 (1.42)
- 10) (5) мръвки – -2.82 (1.31)
- 11) (2) млечни продукти – -3.7 (1.51)
- 12) (1) напитки – -4.55 (1.82)

Цени:

- 1) (11) зеленчук – 5.94 (0.02)
- 2) (10) плодове – 4.51 (0.1)
- 3) (8) млека – 2.61 (0.64)
- 4) (5) хляб и тестени изделия – 2.47 (0.87)
- 5) (6) други десерти – 2.21 (0.79)
- 6) (9) мръвки – -1.13 (0.54)
- 7) (7) растителни мазнини – -1.15 (0.67)
- 8) (1) захар – -1.34 (1.23)
- 9) (2) растителни храни с повишено енергийно съдържание – -2.71 (1.22)

10) (4) млечни продукти – -2.81 (1.02)

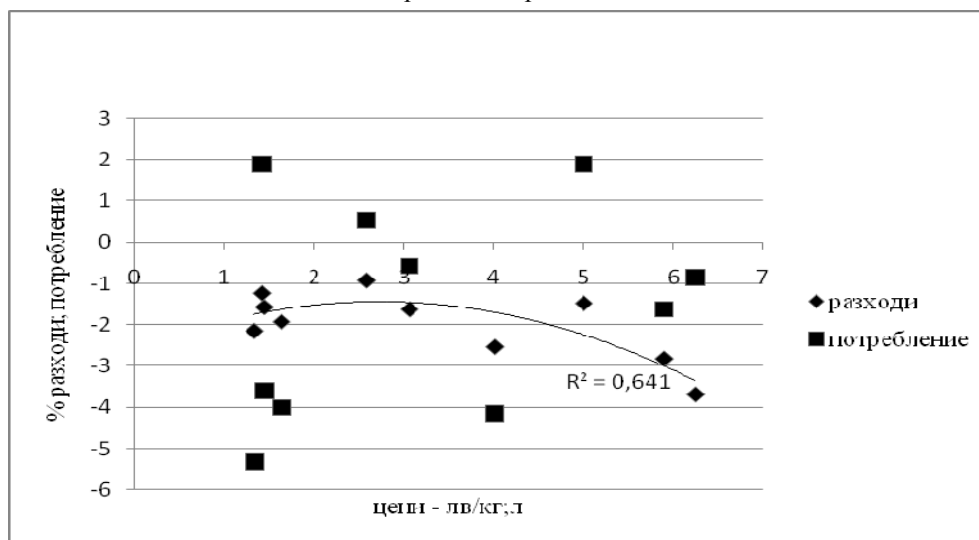
11) (3) яйца – -3.03 (1.2)

Само три продукта отбелязват прираст при потреблението в условията на непроменен доход и в хода на времето. Позицията на Растителни мазнини може да се отчете като гранична. И единствено при Зеленчуци се отчита прираст на разходите. Следователно нагласите са за съкращаване на търсенето – различно при различните продукти. При едни с по-силно съкращаване на потреблението, при други – с по-силно съкращаване на разходите. Което предполага нарастване на цената при близо половината от продуктите, при останалите – намаляване.

Фигура 7 показва формата на зависимост между цените на продуктите от 2011 г. и измененията на разходите и на потреблението.

Фигура 7

Изменение на търсенето спрямо цените от 2011 г.

Тази комбинация съдържа най-силната корелация, в случая – между начални цени и изменението на разходите в процеса на пазарно търсене. Зависимостите между промените на разходите и на потреблението, и другите характеристики на продуктите – оценени чрез калорийното им съдържание, чрез цената на единица от съдържащата се в тях хранителна енергия и чрез приноса им в общото енергийно потребление, са с по-слаби корелации.

По абсцисата са подредени продуктите според нарастване на цената за 2011 г.:

1) плодове – 1.33 лв/кг

2) растителни храни с повишено енергийно съдържание – 1.42 лв/кг

- 3) хляб и тестени изделия – 1.44 лв/кг
- 4) млека – 1.63 лв/кг(л)
- 5) захар (и мед) – 2.58 лв/кг
- 6) растителни мазнини – 3.06 лв/л (кг)
- 7) други десерти – 4.01 лв/кг
- 8) яйца – 5.00 лв/кг
- 9) мръвки – 5.89 лв/кг
- 10) млечни продукти – 6.24 лв/кг.

Цените са агрегирани по възприетия в изследването принцип. Трендът на зависимостта между изменението на разходите и тези цени е показан като полином на втора степен със стойността на коефициента на детерминация (0.641). Същият коефициент, но с цените на другите три години (2008, 2009 и 2010 г.) се движи между 0.493 и 0.529, но конфигурацията на корелационното поле се запазва. В диаграмата е игнориран продуктът Зеленчуци (с цена за 2011 г. 1.53 лв/кг) заради екстремната стойност в реда на изменение на разходите. На всеки продукт от абсцисата отговаря двойка стойности – за изменение на разходите и на потреблението (в % от посочения списък).

Под линията на тренда попадат стойностите на измененията на потреблението за 4 продукта: Плодове, Хляб и тестени изделия, Млека и Други десерти. Към тях трябва да се добави и игнорираният Зеленчуци. Това са продуктите, при които се предполага прираст на цените (вж. списъка Цени). Прирастът на цените се свързва с по-слабото свиване на разходите при първите от тази група 4 продукта в сравнение със свиването на потреблението и завишаването на разходите, съчетано с намаляване на потреблението – при Зеленчуци. Във всички случаи стойностите на изменение на разходите стоят над тези на изменение на потреблението.

Продуктите, за които се предполага увеличаване на цените са от ниската част на скалата с начални цени (Зеленчуци попада между Хляб и тестени изделия и Млека). В тази част са и Растителни храни с повишено енергийно съдържание, за които обаче се предполага чувствително намаляване на цената. Те са с най-силното повишаване на потреблението и в същото време – с понижаване на разходите. Обратно, продуктите, за които се предполага намаляване на цените са от високата част на скалата с начални цени. Тук са и Други десерти, за които обаче се предполага увеличаване на цената. Те са с най-силно понижаване на потреблението сред продуктите от тази част на скалата.

Най-общият извод е, че при неизменен доход доминиращият фактор за нагласите са началните цени на продуктите, а доминиращият компонент на пазарното търсене са разходите.

Числата в скобите в списъците Потребление, Разходи и Цени позволяват съпоставяне на резултатите от процеса на потребителското пазарно търсене на храни в двата

режима: при действие на фактора „време“ без да се изменя доходът и при постъпателно завишаване на дохода към определен момент, без да се отчита влиянието на този фактор. Най-общият извод е за огледалност на резултатите. Двата режима предизвикват противоположни нагласи у съвкупния потребител. И в трите списъка продуктите, които са били в първата половина при първия режим, при втория попадат във втората половина.

Няма съпоставимост между коефициентите пред скоби и коефициентите в скоби, защото при първия режим това са процентни изменения на тези показатели спрямо единица време, в случая 1 условна година, а при втория режим – процентни изменения на потребление, разходи и цени спрямо 1% изменение, в случая увеличение - на дохода. Но има смисъл съпоставянето на размерите на дистанциите между продуктите в измененията на показателите. Така при потреблението става по-силно разместване на пропорциите между продуктите във втория режим. То се установява при съпоставяне на отношението между дистанцията на стойностите за крайните продукти в списъка (първия и последния) и размера на по-малката от тях абсолютна стойност. При разходите по-силно е разместването на пропорциите отново при втория режим, но в чувствително по-слаба степен, в сравнение с разместването на пропорциите при потреблението. Логично разместването на пропорциите при цените е също и значително по-високо при втория режим.

Следващото степенуване е за промяната на количествата потреблявани компоненти на хранителната енергия спрямо изменението на времето, в условията на първия режим. Те са подредени в низходящ ред, според величината на изменението. Коефициентите показват осреднения процент на изменение на съответния показател за единица време, респ. за условна година. Номерацията в скоби показва мястото на съответния показател според резултатите от изследването по първия режим. Коефициентите в скоби показват процентното изменение на количествата потреблявани компоненти на хранителната енергия за 1% увеличение на номиналния доход (при втория режим):

- 1) (4) растителни мазнини – -0.19 (0.13);
- 2) (2) животински белтъчини – -0.63 (0.42);
- 3) (5) въглехидрати – -2.12 (0.11);
- 4) (3) растителни белтъчини – -2.35 (0.15);
- 5) (1) животински мазнини – -4.12 (0.98).

Общото ограничаване на хранителната енергия (вж. фиг. 6) става за сметка на ограничаване на всички нейни компоненти – най-слабо при растителните мазнини, най-силно – при животинските. Тук не се наблюдава отчетлива огледалност при двата режима. Единственият категоричен случай са животинските мазнини – първо и последно място. По-слабото ограничаване на животинския белтък в сравнение с животинските мазнини кореспондира с мястото на Яйцата в списъка за потреблението. Те са единственият животински продукт, който бележи завишаване. Пропорцията на съдържащите се в тях белтъчини и мазнини отговаря най-точно на

ситуацията в списъка на енергийните компоненти, в сравнение с останалите животински продукти.

Особеното тук е, че ограничаването на хранителната енергия предизвиква по-силно разместване на пропорциите между нейните компоненти – около 3 пъти, в сравнение с резултатите при втория режим. То е установено както при изменението на пропорциите при останалите показатели. При втория режим хранителната енергия бележи прираст. Съотнасянето при двата режима по този показател се разминава с изменението на пропорциите при потреблението на продуктите. Неизменното равнище на дохода и с отчитане на ефекта на времето се съпътства с нагласи за ограничаване на потреблението на общата хранителна енергия, заедно с по-слабо разместване на пропорциите между потребяваните продукти, но с по-силно разместване на пропорциите между компонентите на хранителната енергия, в сравнение с режима при обратните обстоятелства.

Привидният парадокс е обясним с характера на измененията в потреблението. Нагласите при втория режим са за завишаване на потреблението на Плодове и Зеленчуци, които не са сериозни носители на енергийна стойност, а Растителните храни с повишено енергийно съдържание разместват сравнително умерено енергийните компоненти с растителен произход. Най-силните продукти, които биха били в състояние да причинят това разместване – Хляб и тестени изделия и Растителни мазнини са в позиция около границата между нарастване и съкращаване на потреблението. Обратно, при първия режим Растителните храни с повишено енергийно съдържание са единственият растителен продукт с категорична позиция на увеличаване на потреблението, но ограничаването му за Хляб и тестени изделия, Растителни мазнини и Други десерти е причината за по-силното ограничаване на въглехидрати и растителни белтъчини. Особено решаващо за това е намаляването на потреблението на Хляб и тестени изделия. Към 2011 г. този продукт осигурява 31% от общия обем на потребената хранителната енергия, 51% от въглехидратите и 56% от растителния белтък.

Колкото до животинските мазнини, при тях силната роля е на продуктите Мръвки и Млечни продукти. Явно завишаването на потреблението им при втория режим е по-слабо определящо, в сравнение със съкращаването му – при първия режим.

Двата режима задействат крайни нагласи на съвкупния потребител, проверяват крайни хипотези за неговото пазарно поведение. Резултатите от двата експеримента са алтернативни. В този смисъл изявените нагласи могат да се разглеждат като изяви на съвкупния потребител „от – до“, като граници на движение на компонентите на пазарното търсене, но не толкова като стойности, колкото като съотнасяния, както ще стане ясно по-нататък.

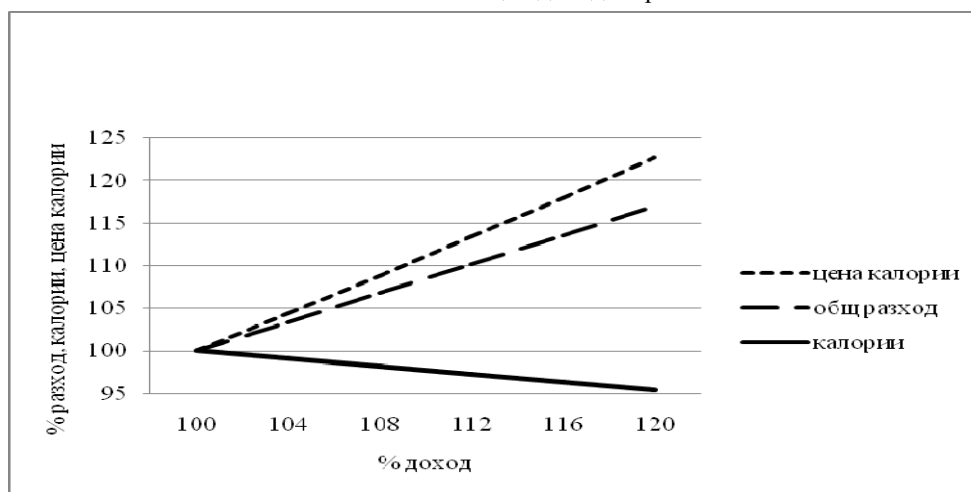
„Спирането на времето“ е само експериментален подход. Задържането на дохода на съвкупния потребител на неизменно равнище в продължение на няколко години може да стане само в „лабораторни“ условия. В действителност нагласите от двата крайни режима не са изолирани едни от други, проявяват се съвместно.

Механизмът на съвместната изява на нагласите от двата режима е проверен чрез експеримент – като трети режим (по описаната схема на експеримента за проверка на нагласите за реакция на съвкупния потребител към хода на времето при неизменни други условия). Към промяната на времето се допълва и промяна на номиналния доход и то по описаната вече схема за експеримента по режим 2. При всяка от петте стъпки на промяна на времето се увеличава и доходът с по 4%. За начални стойности на общия доход са приети реалните му стойности на човек от населението за всяка от годините, за които се проверяват нагласите: за 2008 г. – 3502 лв., за 2009 г. – 3693 лв., за 2010 г. – 3648 лв. за 2011 г. – 3782 лв. Процентът на завишаване отразява приблизително средното годишно увеличение на номиналния общ доход на човек от населението за периода след 1999 г., когато се нормализира темпът му на растеж.

Фигура 8 показва осреднените траектории на най-обобщените показатели, като резултати от новия експеримент.

Фигура 8

Изменение на общия разход за храна, потребените калории и тяхната цена спрямо изменението на общия доход и времето

Съпоставянето с фигура 6 изтъква като най-силен ефект от включването на фактора „доход” към фактора „време” завишаването на общия разход за храна – с около 20%. Най-слабо е завишаването на количеството потребена хранителна енергия – с 5-6%, а на нейната цена – с около 15%. Този темп на повишаване на дохода не е в състояние да предизвика преодоляване в достатъчна степен на нагласите за ограничаване на потребяваната енергия и тя продължава да намалява.

Списъците с подредените по вече утвърдения начин продукти по показателите: потребление, разходи и цени допълват картината в детайли. Коефициентът към всеки ред показва осреднената еластичност на съответния показател (потребление, разходи за него, цени) в зависимост от дохода.

Потребление:

- 1) млечни продукти – 0.35
- 2) мръвки – 0.33
- 3) растителните храни с повишено енергийно съдържание – 0.30
- 4) яйца – 0.20
- 5) зеленчуци – 0.16
- 6) растителни мазнини – 0.12
- 7) захар – -0.06
- 8) плодове – -0.12
- 9) други десерти – -0.51
- 10) млека – -0.56
- 11) хляб и тестени изделия – -0.83

Разходи:

- 1) зеленчуци – 1.32
- 2) други десерти – 0.78
- 3) плодове – 0.78
- 4) растителни мазнини – 0.76
- 5) безалкохолни напитки – 0.73
- 6) захар – 0.72
- 7) растителните храни с повишено енергийно съдържание – 0.67
- 8) млека – 0.62
- 9) мръвки – 0.59
- 10) млечни продукти – 0.58
- 11) хляб и тестени изделия – 0.56
- 12) яйца – 0.47

Цени:

- 1) хляб и тестени изделия – 1.66
- 2) други десерти – 1.46
- 3) млека – 1.34
- 4) зеленчуци – 1.18

- 5) плодове – 0.93
- 6) захар – 0.80
- 7) растителни мазнини – 0.63
- 8) растителните храни с повишено енергийно съдържание – 0.35
- 9) яйца – 0.27
- 10) мръвки – 0.25
- 11) млечни продукти – 0.22

Включването на фактора „доход” с този темп на завишаване увеличава продуктите, които бележат повишено потребление от 3 на 6, плюс това Захар е на границата между завишаване и занижаване. Увеличаването на дохода благоприятства най-силно позициите на Млечни продукти и на Мръвки. Всички разходи бележат прираст, както и всички цени. Пропорциите между съотношенията на потребяваните количества се разместват незначително. Подобен е резултатът и за съотношенията на разходите; почувствително се разместват ценовите съотношения.

Крайните точки в осреднените траектории на разходите по групи продукти показват: за Постни – 119.2%, за Блажни – 111.4%, за Сладки – 115.5%, за напитки – 114.7%. Факторът „доход” е облагодетелствал най-силно напитките. Разликата с разходите за тях при действието на изолирания фактор „време” е с 37.5%; при Постните е 16%, при Блажни – 24.3%, при Сладки – 26.4%. Направеният извод, че отсъствието на завишаване на дохода ощетява най-силно разходите за блажни и сладки храни се потвърждава с обратен знак при новите резултати.

Списъкът на компонентите на хранителната енергия, подредени в низходящ ред на степента на тяхното изменение е с коефициенти, които показват осреднената еластичност на показателя в зависимост от общия доход.

- 1) животински белтъчини – 1.25
- 2) растителни мазнини – 0.60
- 3) животински мазнини – -0.36
- 4) въглехидрати – -1.67
- 5) растителни белтъчини – -1.85

Факторът „доход” е придвижил нагоре най-чувствително животинските мазнини. Ако приемем, че те заемат гранично положение – между статуса „завишаване” и статуса „занижаване”, то тази ситуация на енергийните компоненти съответства на действителната за периода 1997-2011 г. През него потребените количества на първите три компонента нарастват и то в степени точно в този ред, другите два – намаляват.

Изследването на фактора „време” в процеса на съвкупното потребителско пазарно търсене на храни разглежда ефекта от действието на факторите извън дохода. Това

делене е следствие на друг проблем – за възможностите за изолиране на факторите в този процес. Това от своя страна е следствие от проблема за измерване на ефектите от действието на отделните фактори. Ефектите на факторите „доход” и „време” са измерими. Измерим е също ефектът на фактора „разпределение на дохода” между прослойките от населението.

Необходимо е следното уточнение: евентуалното изследване на ефектите от фактора „разпределение на дохода” в известна степен в алтернатива на изследването на ефектите от факторите „време” и „доход”. Нагласите на съвкупния потребител са функция от нагласите на различните обществени прослойки. Във всеки момент са в действие нагласи и по описания режим – със замразяване на платежоспособността, но при действие на фактора „време” и по другия режим – с подобряване на платежоспособността. Най-малкото във всеки момент част от населението излиза в пенсия, което автоматично съкращава дохода му. Дали нагласите на съвкупния потребител ще са по-близки до тези, изявени при единия, или при другия от представените тук първи и втори алтернативни режими, зависи от степента, в която нагласите на една или друга обществена прослойка доминират общите такива.

Очертаната картина на нагласите по двата алтернативни режима би трябвало да отговаря на картината, очертана при изследване ефекта на фактора „разпределение на дохода”. Известен проблем при картината на „разпределението” би бил постоянството на състава на подоходните групи от населението, избрани в евентуалното изследване. Наблюдението например върху потреблението на хранителни продукти от десети децил – десетата част от населението, която е с най-високите доходи – в статистическия годишник „Бюджети на домакинствата в Република България” през последните петнайсетина години показва тенденция към силна изменчивост на нагласите. Явно в тази част от населението протичат значими процеси на „узряване”. Така или иначе, всеки от изследователските подходи съдържа известна условност. Възприетият тук подход при изследване влиянието на фактора „време” с неизменна величина на дохода изключва нагласите при съкращаване на размера на дохода, каквито са от примера с пенсиониранияте. Възприетата хипотеза е, че такъв режим е изключение при изследване на нагласите на съвкупния потребител.

Извън тези 3 фактора остават трудно измеримите традиции, мода, вкусови особености, потребителски навици и други подобни. Тяхната невъзможност за изолиране се дължи на неизмеримостта им. Те са част от съвкупния ефект на фактора „време”.

Процесът на потребителското пазарно търсене на храни е адаптивен процес. Изследването на фактора „време” е и изследване на адаптирането на съвкупния потребител към условията на неизменна платежоспособност. Най-ясният ефект на това адаптиране е относителната замяна на животинските мазнини с растителни. Относителна, защото няма увеличение на едното за сметка на другото, а почти запазване на равнището на едното при силно намаляване на равнището на другото. Останалите ефекти, видими в измененията на хранителните компоненти се дължат в значителна степен на тази особеност. Защото не става замяна на млечното масло и свинската мас с олио, а прегрупиране на целия състав на потребяваните продукти – ориентиране на предпочитанията към постни храни за сметка на блажни и сладки. Но

водещи в този процес са не нагласите за изменение на потреблението, а за разходите за него по продукти.

Изследването на фактора „време“ е и изследване на съкращаването на цените на храните. Пасивната роля на дохода, или неговата неизменност в процеса на пазарното потребителско търсене на храни се съпътства с активната роля на компонентите на търсенето на конкретни продукти – потребление, разходи и цени. Основният фактор за посоката на тяхното движение е поведението на общия разход за храна и безалкохолни напитки. Нагласата на съвкупния потребител е за неговото, макар и незначително, съкращаване. Тази нагласа се извява в процеса, измерима е чрез времето, и именно то показва следствията.

Възможно обяснение за предполагащото движение на цените при този режим е нееднородността на състава на съвкупния потребител по равнище на доходите и респ. на свързаното с нея неизбежно сегментиране на пазара. Ако се приеме, че задържането на равнището на дохода на съвкупния потребител е резултат от задържането му във всички подоходни групи от неговия състав, то е основание за разглеждане на различните нагласи.

Ако се приеме, че при такъв режим нагласите за ограничаване на разходите за евтините продукти (Плодове, Хляб и тестени изделия, Млека, Зеленчуци) са относително по-изявени при по-нискодоходните групи от населението и те придобиват тези продукти на относително по-ниски цени, а по-високодоходните групи не извяват силни нагласи за слизване на по-ниски цени при пазарното търсене на подобни продукти, следва, че съвкупното ограничаване на потреблението ще е по-силно от това на разходите, което предполага повишаване на средните цени (фиг. 7). Разликата от христоматийното правило „цените се вдигат – потреблението пада“ е, че тук се изследват нагласите, определящи пазарното търсене. Какви са нагласите на съвкупния продавач и как те се съчетават с тези на съвкупния потребител за формиране на пазарните цени е въпрос, чийто отговор е предмет на друго изследване.

Ако се приеме, че при този режим нагласите за ограничаване на разходите за скъпи продукти се извяват съобразно мястото на продукта в статусната скала, необходимо е те да се разглеждат в две групи. Статусната скала е подреждане на продуктите спрямо предпочитането им от по-бедните и по-богатите групи от населението. Мястото на продукта в нея е определено от отношението на потребеното количество за определен период от най-богатата група към потребеното от най-бедната. Предложената тук статусна скала е получена чрез отношенията на потреблението на десети децил – най-богатите, според децилната групировка по доход на човек от населението, приложена в статистическия годишник „Бюджети на домакинствата в Република България“ и потреблението на първи децил – най-бедните – през 2010 г.:

- 1) плодове – 3.51
- 2) безалкохолни напитки – 3.35
- 3) млечни продукти – 2.27
- 4) зеленчуци – 2.08

- 5) мръвки – 1.95
- 6) млека – 1.90
- 7) яйца – 1.68
- 8) други десерти – 1.52
- 9) захар – 1.32
- 10) растителни мазнини – 1.28
- 11) растителни храни с повишено енергийно съдържание – 1.23
- 12) хляб и тестени изделия – 0.93

Според тази скала най-богатите 10% от населението консумират 3.51 пъти повече плодове от 10-те най-бедни процента от населението.

Първата група от скъпите продукти е на продуктите на бедните, според статусната скала: Яйца, Захар, Растителни мазнини. При тях нагласите за ограничаване на разходите се съчетава с нагласи за увеличаване на потреблението (Растителни мазнини са на гранична позиция в списъка Потребление). Възможното обяснение е, че при такъв режим: 1) тези продукти компенсират ограниченото потребление на останалите – при най-бедната част от населението, която ги придобива и на най-ниски цени и 2) същият компенсаторен процес протича и при не толкова бедните, които при това са с нагласи да слизат на по-ниски ценови равнища. Съвкупният резултат предполага намаляване на средните цени при завишено потребление.

Втората група от скъпите продукти е на тези на богатите, според статусната скала: Мръвки и Млечни продукти. При тях нагласите за ограничаване на разходите се съчетават с нагласи за по-слабо ограничаване на потреблението. Възможното обяснение е, че ограничаването на потреблението се съчетава при всички слоеве на населението с ориентиране към по-ниски цени, а при най-богатите – с евентуално слизане на по-ниско ценово равнище и по-скоро със задържане на потреблението. Съвкупният резултат предполага намаляване на средните цени при занижено потребление.

Възможното обяснение за посочените като изключения в описаните процеси продукти Растителни храни с повишено енергийно съдържание и Други десерти е, че:

- първият от тях, който е в групата с нагласи за по-чувствително ограничаване на потреблението, в сравнение с ограничаването на разходите (според списъка с началните цени), има изявена компенсаторна роля. Той включва основно варива, картофи, ориз и за по-бедните слоеве от населението замества, при този режим, мръвките в основното блюдо. Това обяснява подчертаните нагласи за прираст на потреблението, а ограничаването на разходите може да идва от ориентиране към по-ниски цени.
- вторият, който е в групата с нагласи за по-чувствително ограничаване на разходите, в сравнение с ограничаването на потреблението, е подвластен на общата линия на преориентиране на търсенето към постни храни, за сметка на

блажни и десерти. Възможното обяснение за нагласите при него е подчертаното ограничаване на потреблението при по-бедните слоеве, където цените са по-ниски. Ефектът в нагласите за този скъп продукт е аналогичен на ефекта в нагласите за евтините продукти.

Тези две изключения са показателни за адаптивния характер на процеса на потребителското пазарно търсене на храни при такъв режим. Строго погледнато и продуктът Растителни мазнини е донякъде подобно изключение със същата показателност.

Степента на изменение на компонентите на потребителското пазарно търсене на храни според нагласите в поведението на съвкупния потребител зависи от степента им на зависимост от факторите „време“ и „доход“ и от степента на изменение на дохода. Измерването на нагласите при различни степени на увеличаване на общия доход е задача на друго изследване.

Използвана литература

- Тодоров, П. (2010). Детерминанти на потребителското търсене на храни в България. – Икономическа мисъл, N 4, с. 88-97.
- Тодоров, П. (2014-А). Пропорции в пазарното търсене на храни – В: Аврамов, П., Тодоров, П., Русчева, Д. Основни пропорции в българския продоволствен пазар. С: изд. „Ролл Къмпани“.
- Тодоров, П. (2014-Б). Факторът „доход“ в процеса на потребителското пазарно търсене на храни. – Икономическа мисъл, N 4, с. 80-94.
- Тодоров, П. (2014-В). Съвкупни ефекти в потребителското пазарно търсене на храни и напитки. – В: Русчева, Д., Грозданова, С., Тодоров, П. Продоволственият баланс на България: състояние и тенденции. Планова тема в Институт за икономически изследвания, БАН. Ръкопис.